

XX ÁSIR 40-90-JILLARINDAĞI QARAQALPAQLAR TARIYXINDA
MILLETLERARA QATNASIQLAR

Kalbayev Dauletbay Shımbay ulı

Qaraqalpaqstan Respublikası

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13914565>

Anotatsiya. Bul maqalada XX ásir 40-90-jıllarındaǵı Qaraqalpaqlar tariyxında milletlerara qatnasıqlar, Qaraqalpaqstanda xalıqtıń ósiw pátı dáwiri haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: xalıq, tariyx, dáwir, siyasiy, jámiyetlik, ekonomikalıq.

RELATIONS BETWEEN NATIONS IN THE HISTORY OF THE KARAKALPAKS IN
THE 1940S-90S

Abstract. In the history of the Karakalpaks in the 40s-90s of the 20th century, interethnic relations and the period of growth of the people in Karakalpakstan are discussed in this article.

Key words: people, history, era, political, public, economic.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ НАРОДАМИ В ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКОВ В 1940-90-Е
ГГ

Аннотация: В истории каракалпаков в 40-90-е годы 20 века рассматриваются межнациональные отношения и период роста народа в Каракалпакстане.

Ключевые слова: народ, история, эпоха, политическая, общественная, экономическая.

Qaraqalpaqlar tariyxında 1936-jıl áhmiyetli siyasiy waqıyalar jılı sıpatında meńgi qaladı. Sebebi usı jılı olar óz táǵdirlerin Ózbekstan SSR quramına kiriw menen belgiledi hám tańlaǵan jolınıń keleshegi aydın ekenligin kórsete bildi.

Ózbekstan quramında ótken 85 jıllıq tariyx qaraqalpaq xalqı ushın áhmiyetli ózgerisler dáwiri boldı. Mádeniy ruwxıy gúlleniw, kórkem óner hám ádebiyattaǵı rawajlanıw, awıl xojalıǵı hám sanaat óndirisindegi úlken tabıslar tikkeley ózbek xalqınıń biyǵárez járdemi, kómegi menen dúnyaǵa keldi.

Qaraqalpaq hám ózbek xalqı bir neshe on jıllıqlar dawamında jıynalıp qalǵan mashqalalardı sheshiwde, jámiyetlik-ekonomikalıq qatnaslardı bunnan bılay da tereńlestiriwde óz dástúrlerinen ónimli paydalanıw jolın tańladı. Hár eki xalıq táǵdiri, keleshegi bir ekenligin, olardı ulıwma arızıw-ármanlar, bir maqsetke umtılwıw birlestirip turǵanlıǵın ashıqtan-ashıq kórsetti. Tariyxıy túrli dáwirlerde túrli siyasiy ózgerisler hám qıyınshılıqlarda shınıqqan doslıq hám tuwısqanlıq qatnasları buǵan tiykar boldı.

Joqarıdan ámelge asırılğan bir tárepleme rejelestiriw, kishkene xalıqlarğa bolğan itibardıń tómenligi sebepli Qaraqalpaqstan burıńǵı Awqam quramında rawajlanıw dárejesi eń tómen bolğan úlkege aylandı¹. Awqam húkimetiniń ayıbı menen qıyınshılıqlar tereńlesti, mashqalalar ústine mashqalalar toplandı. Ekologiyalıq apatshılıq júzege keldi. Ámiwdárya suwınıń pataslanıwı hám Aral teńiziniń qurıwı menen baylanıslı bolğan úlken mashqalalar payda boldı.

Toplanıp qalğan siyasiy, jámiyetlik, ekonomikalıq hám ruwxıy rawajlanıw boyınsha mashqalalar sistemasın sheshiwde eń ádil jol tańlandı: bir jerde, bir mákanda jasap kelgen ózbek hám qaraqalpaq xalıqları óz táǵdirlerin máńgi birgelikte kórdi. Qaraqalpaq xalqı milliy mámleketshilik tiykarların dúziwde jáne de tolıq mánistegi siyasiy hám ekonomikalıq ǵárezsizlikke ózbek xalqı járdeminde eristi hám óziniń gúllengen keleshegin jaratıwǵa kiristi. Onıń úlken arızıw-ármanları sózsiz ámelge asatuǵın boldı.

Qaraqalpaqstanda xalıqtıń ósiw pátı hár dáwirde hár qıylı boldı. Salıstırmalı turde, xalıqtıń tez ósiw pátı respublikada urıstan aldınǵı jıllardan baslandı. 1926-jıldan 1939-jıl aralıǵında respublika xalqınıń sanı 144,7 mın adamǵa kóbeydi. Respublika xalqı sanınıń ósiw pátı urıs hám urıstan keyingi dáwirlerde (1939-1959 jj.) bir qansha tómenledi.

Respublika xalqınıń joqarı ósimi 1970-1980 jılları baqlandı. Bul dáwirde Qaraqalpaqstan xalqınıń ósim pátı ulıwma Ózbekstan kórsetkishi menen teńlesti. Songı esap-sanaq alıw dáwirlerinde (1979-1989 jj.) Qaraqalpaqstan xalqı sanınıń ósiw pátı 134,4 % ti qurap, usı dáwirdegi Ózbekstan xalqınıń ósiminen birqansha joqarı boldı (Ózbekstanda xalqı sanınıń ósiw pátı 129 % ti quradı).

Xalıq sanınıń bul dáwirdegi júdá tez pát penen ósiwi basqa Oraylıq Aziya respublikaları sıyaqlı, tuwılıwshılıqtıń joqarılıǵı menen xarakterlendi. Al xalıqtıń tuwılıwshılıǵınıń joqarı dárejede bolıwına jergilikli millet wákılleriniń (qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen) milliy mentaliteti, úrip-ádet, dástúrleri, turmıs saltı hám taǵı da basqa faktorları tásir etti².

Qaraqalpaqstannıń kóp milletli quramınıń qalıplesiwi respublika xalqınıń tábiyiy háreketi hám tuwılıwshılıq uqsaghan demografiyalıq processlerdiń rawajlanıwındaǵı ayırmashılıqlarınıń belgili dárejesine baylanıslı. Xalqınıń sanı boyınsha birinshi orında ózbekler (537.079 adam), ekinshi orında qaraqalpaqlar (510.227 adam), al úshinshi orında (356.516 adam) qazaq millet wákılleri turadı. Tábiyiy ósim tiykarınan jergilikli millet wákılleri qaraqalpaqlar, ózbekler,

¹ Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан ХІХ әсирдин екинши ярымынан ХХІ әсир басына шекем. Н. «Қарақалпақстан» 2003, 10-6

² Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи хәм олардың мәмлекетшилиги тарийхынан. Нөкис: Өз РИА ҚҚБ Хабаршысы. 2001. Б.65

qazaqlar hám turkmenler arasında bolmaqda³.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń xalqı aymaqlar bayınsha bir tegis jaylaspaǵan. Xalıtnı jaylasıwı respublikanıń tabiiy sharayatına sáykes bolıp keledi. Respublika xalqınıń aytarlıqtay tıǵız jaylasqan aymaqları jasaw ushın salıstırmalı túrde qolaylı bolǵan Ámiwdárya deltasına, ásirese onıń suwǵarmalı zonasına tuwra keledi. Bul jerlerde xalıqtıń tıǵızlıǵı 1 km² qa ortasha 20-30 adamnan 100 hám onnan da kóbirekten tuwra kelse, al, Qaraqalpaqstan Qızılqumı hám Ústirtinde bul kórsetkish 1 km² bir adamnan da azdan tuwra keledi. Aral teńiziniń qurǵap qalǵan ultanında ulıwma turaqlı xalıq jasamaydı.

Xalıqtıń bunday jaylasıwı regionda jer-suw resurslarına hám xojalıq jaqtan ózlestiriwge qolaylılıǵı dárejesiniń hár qıylı bolıwına baylanıslı. Sebebi, xalıqtıń jaylasıwınıń eń tiykarǵı materiallıq negizi sol resurslardan hám tábiyiy sharayatlarǵa ǵárezli bolıp keledi.

Qaraqalpaqstan xalqınıń dúzilisi hem quramınıń dinamika-lıq ózgesheligi respublikanıń social-ekonomikalıq rawajlanıwı menen baylanıslı.

Qaraqalpaqstan Avtonomiyalıq oblastınıń dúziliw waqıtınan (1925-jılı Qazaqstan quramında bolǵan) hezirgi waqıtqa shekem Qaraqalpaqstan xalqınıń sanı derlik 1 mln 111 mın adamǵa ósti. Respublika xalqı 1926 j. 1979 jılǵa shekemgi dewir ishinde 331 mınnan 902 mın adamǵa, yaǵnıy 3 esege ósti. Bul dewir ishinde xalıq sanınıń ósimi tiykarınan tabiiy ósim esabınan boldı.

Qaraqalpaqstanda xalıqtıń ósiw peti her dewirde her qıylı boldı. Salıstırmalı turde xalıqtıń tez ósiw peti respublikada urıstan aldınǵı jıllardan baslandı. 1926-jıldan 1939-jıl aralıǵında respublika xalqınıń sanı 144,7 mın adamǵa kóbeydi. Al, ortasha jıllıq ósiw peti 2,8% ti quradı⁴.

Respublika xalqı sanınıń ósiw peti urıs hem urıstan keyingi dewirlerde (1939-1959 jj.) bir qansha tómenledi. Qaraqalpaqstan xalqınıń sanı 1959-jılı 510 mın adamdı, al ortasha jıllıq ósim bar joǵı 0,4% ti quradı. Bunday tómen kórsetkish basqa dewirlerde baqlanbaǵan. Bul dewirde demografiyalıq jaǵdayǵa tiykarınan urıs óz tesirin tiygizdi.

Hezirgi dewirdegi basıpa sóz qurallarınıń maǵlumatlardı boyınsha 1939-jılǵı xalıq esap-sanaǵı anıq emes hem usı esap-sanaqtıń qelbeki ekenligin kórsetedi.

Biziń jaǵdayımızda 1926, 1939 hem 1959 jıllardaǵı xalıq esap-sanaǵı maǵlıwmatları hem olardıń analizi 1939-jılǵı esap-sanaqtıń haqıyqatlıqqa onsha durıs kelmeytuǵının kórsetedi. Sonı da atap ótiwimiz kerek Qaraqalpaqstannıń xalıq sanınıń ósiw peti bul dewirde Ózbekstan xalqınıń

³ Қазақалпақстанның жаңа тарийхы. XIX әсирдің екінші ярымы XXI әсирге шекем. Нөкис: Қазақалпақстан», 2003. 78 бет

⁴ Ата-Мирзаев О.Б., Муртазаева Р.Х., Гентшке В.Л. Некоторые вопросы межнациональных отношений в РУз. // Вестник ТашГУ. – 1998. -№ 1. – С.30-36

ósiw petinen tómén boldı.

1936-jılı Qaraqalpaqstan Ózbekstan Respublikası quramına kirdi. Usı kórilgen dewir ishinde Ózbekstan xalqınıń ósimi 128% ke teń bolıp, bul kórsetkish boyınsha Qaraqalpaqstannan 21% joqarı boldı⁵. Bul jaǵday biziń pikirimizshe xalıqtıń migraciyası menen (Ózbekstan quramına Qaraqalpaqstan respublikasınıń ki-riwi menen qazaqlardıń kópshilik bóliminiń óz eline kóship ketiwi menen baylanıslı) baylanıslı, al, Ózbekstan xalqınıń joqarı ósim petine iye bolıwı xalıqtıń evakuaciyalanıwı menen de baylanıslı bolsa kerek.

Ulıwma 1939-1970 jıllar aralıǵında xalıqtıń ósiw peti Ózbekstan xalqınıń ulıwma ósiminen tómén boldı. Sonıń sebebi-nen Ózbekstan xalqınıń quramında Qaraqalpaqstannıń tutqan ornı bir qansha kemeydi. 1939 jılı Qaraqalpaqstan xalqınıń úlesi Ózbekstan xalqınıń ulıwma sanınıń 5,9% in quradı. Al, respublika qala xalqınıń sanı salıstırma úleste Ózbekstan qala xalqınıń ulıwma sanına qaraǵanda berqulla ósip bardı. Eger 1939 jılı Qaraqalpaqstan qala xalqınıń úlesi Ózbekstan qala xalqınıń 3,8% in quraǵan bolsa, bul kórsetkish 1970-jılı 5,8% teń boldı.

Respublika xalqınıń joqarı ósim 1970-1980 jılları baqlandı. Xalıqtıń ósimi 1970 jılǵa 1979 jılǵa shekem 129% ti quradı. Bul dewirde Qaraqalpaqstan xalqınıń ósim peti ulıwma Ózbekstan kórsetkish menen teńlesti. Songı esap-sanaq alıw dewirlerinde (1979-1989jj.) Qaraqalpaqstan xalqı sanınıń ósiw peti 134,4 %ti qurap, usı dewirdegi Ózbekstan xalqınıń ósiminen birqansha joqarı boldı (Ózbekstanda xalqı sanınıń ósiw peti 129% ti quradı). Al, ortasha jıllıq ósiw peti 1,2% ke teń boldı⁶.

Xalıq sanınıń bul dewirdegi júde tez pet penen ósiwi basqa Oraylıq Aziya respublikaları sıyaqlı, tuwılıwshılıqtıń joqarılıǵı menen xarakterlendi. Al xalıqtıń tuwılıwshılıǵınıń joqarı derejede bolıwına Orta Aziya elleriniń jergilikli millet wekilleriniń (qaraqalpaq, ózbek, qazaq, túrkmen) milliy mentaliteti, úrip-edet, destúrleri, turmıs saltı hem taǵıda basqa faktorları tesir etti.

1989 jılı respublika xalqı 1213,8 mın adamdı qurap, 1979 jıl menen salıstırǵanda 311,0 mın adamǵa kóbeygen. Her jılǵı ortasha ósim 31,1 mın adamdı quradı.

2003 jılı Respublika xalqınıń sanı 1551,9 mın adamnan ibarat boldı. 1980-2003 jıllar ishinde xalıqtıń sanı 338,1 mın adamǵa kóbeydi, yaǵnıy xalıqtıń ósiw peti 127,8% ti, al ortasha jıllıq ósim 2,2% ti quradı. Biraq songı jılları xalıqtıń ortasha jıllıq ósimi tóménley basladı. Mısalı: 1989-jılı xalıqtıń absolyut ósimi 30,9 mın adam bolsa, 1990 jılı 29,1 mın adam, 1991-jılı 36,9 mın 1995-jılı 21,4 mın adam, 2001 jılı 19,2 mın, 2002-jılı 18 mın adamdı quradı. Songı 2-3 jıl ishinde respublika

⁵ Ата-Мирзаев О., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональный: историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. Ташкент: Университет. 2002 – 125

⁶ Ата-Мирзаев О.Б. Проблемы качественного развития народонаселения Средней Азии. Доклад на V-всесоюзном семинаре по проблемам народонаселения. Йошкар-Ола, 1985

xalqının absolyut ósimi aytarliqtay derejede tómenledi⁷.

Kórip shıǵılǵan 100-jıldan aslam tariyxıy dewir dawamında (1897-2003 jj.) Qaraqalpaqstan Respublikası xalqının sanı derlik 8 ese ósti.

Qaraqalpaqstannıń sońǵı demografiyalıq-tariyxıy basqıshı respublika xalqının ósiw petiniń keskin tómenlewi menen belgile-nedi. Bul ótiw dewirindegi qıyın social-ekonomikalıq sharayatlar-da kórinedi. Respublika xalqının ósiwiniń tiykarǵı deregi berqulla tabiiy ósim bolıp qaladı.

XX esirdiń ortalarına shekem Qaraqalpaqstan xalqının jı-nıs quramında erkekler sanı hayal-qızlarǵa salıstırǵanda joqarı bolǵan. Mısalı, 1939 jılı Qaraqalpaqstanda her 1000 er adamǵa 826 hayal tuwra kelgen bolsa, bul kórsetkish 1970 jılı 1010, 1979 jılı 1018, al 1989 jılǵa kelip 1015 hayaldı quraǵan. Onı qalalıq hem awıllıq orınlar mısasında kóretuǵın bolsaq, qalalarda 1000 er adamǵa 1023 hayal-qız tuwra kelse, al awıllıq jerlerde 1002 hayal-qız tuwra keldi.

Qaraqalpaqstan Respublikası xalqının jınıs quramınıń qeliplewiwine ekinshi jer júzlik urıs kúshli tesir etti. 1939 jılı xalıqtıń jınıs quramında erkekler 53% ti quraǵan bolsa, 1959 jılı 49,7% ke teń boldı⁸. Urıstan keyingi jılları bul kórsetkish qayta qeliplese basladı.

REFERENCES

1. Karimov I. Milliy mafkura - mamlakat kelajagi poydevori. “Xalq so’zi” gazetasi, 7 aprel, 2000 yil.
2. Karimov I. “Tarixiy xotirasiz kelajak yo’q”, T.”Sharq”, 1998.
3. Karimov I. “Ozod va obod Vatan, o’rgan va farovon Hayot - pirovard maqsadimiz” “Ishonch” gazetasi, 25 yanvar 2000 yil
4. O’zbekiston tarixi (1-qism), T.”Universitet”, 1997.
5. O’zbekiston tarixi (talabalar uchun qisqacha ma`ruzalar matni), T., “Universitet”, 1999.
6. Shamsutdinov R, Karimov Sh. Vatan tarixi (birinchi kitob) T.; “Sharq” 2010
7. Turumbetova Z., Dauletmuratova K. PEDAGOGIKAL PSYCHOLOGIKAL FEATURES OF THE INFLUENCE ON THE BEHAVIOR OF PRESCHOOL CHILDREN //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 848-854.

⁷ Ата-Мирзаев О.Б., Каюмов А.А. Народонаселение Узбекистана: демографическая ситуация, политика, информационная база, исследование. Препринт доклада на международной конференции: Народонаселение стран Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока, Стамбул, 1995

⁸ Ата-Мирзаев О.Б., Каюмов А.А. Народонаселение Узбекистана: демографическая ситуация, политика, экология. /Ж. Экономика и статистика, N 5 1995

9. Turumbetova Z., Abdiraxmanova D. INFLUENCE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT ON THE BEHAVIOR OF PRESCHOOL CHILDREN //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5. – С. 1196-1199.